ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ

Το Παγκόσμιο Συνέδριο Φιλοσοφίας για τη φιλοσοφία του Αριστοτέλους (WCP2016), επ' ευκαιρία των 2400 ετών από τη γέννηση του φιλοσόφου, διεξήχθη από τη Διεθνή Εταιρεία Ελληνικής Φιλοσοφίας (ΔΕΕΦ), την Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία(ΕΦΕ) και τη Φιλοσοφική Εταιρεία της Κύπρου(ΦΕΚ), είχε την υποστήριξη της International Federation of Philosophical Societies (FISP) και ετέθη υπό την Αιγίδα του Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας και του Προέδρου της Κυπριακής Δημοκρατίας.

Το εν λόγω Συνέδριο περιελάμβανε δύο τμήματα. Το πρώτο τμήμα ήταν το Συνέδριο που έγινε στην αγορά της αρχαίας πόλης των Σταγίρων της Χαλκιδικής, που βρίσκεται περίπου 500 μέτρα νοτιοανατολικά του σημερινού χωριού της Ολυμπιάδας. Το Συνέδριο στη Χαλκιδική έγινε με τη φροντίδα του Δήμου Αριστοτέλη την 2α Ιουλίου 2016 στην ανακαλυφθείσα και ανασκαφείσα αγορά της αρχαίας πόλης των Σταγίρων, πατρίδας του Αριστοτέλη. Προς τους Συνέδρους στην αρχαία Αγορά των Σταγίρων μίλησαν οι Πρόεδροι των Φιλοσοφικών Εταιρειών Καθηγ. Κώστας Βουδούρης (ΔΕΕΦ) και Κώστας Δημητρακόπουλος (ΕΦΕ). Το Συνέδριο, εκτός των άλλων, περιελάμβανε εξαιρετικές εκδηλώσεις των πολιτιστικών Συλλόγων της περιοχής («Ο Κλειγένης») και όλων των Τμημάτων της Σχολής Καλών Τεχνών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Τον συντονισμό των εκδηλώσεων και τη σκηνοθετική επιμέλεια είχε η Καθηγήτρια Ρεγγίνα Αργυράκη, της Σχολής Καλών Τεχνών ΑΠΘ, και ο σκηνοθέτης Δημήτρης Καλαϊτζής. Ήταν μια εξαιρετική εικαστική, θεατρική και μουσική εκδήλωση, σχεδόν μαγευτική, στο πραγματικά ωραίο περιβάλλον της αγοράς της αρχαίας Σταγίρου.

Το δεύτερο τμήμα του Συνεδρίου ήταν το κύριο επιστημονικό μέρος, που διεξήχθη στη Φιλοσοφική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Το Συνέδριο άρχισε την 9η Ιουλίου 2016 στο Ωδείο Ηρώδου του Αττικού (Ηρώδειον), με Επίσημη Εκδήλωση και με ειδική συναυλία, γραμμένη από τον αρχιμουσικό και συνθέτη Ελευθέριο Καλκάνη και αφιερωμένη στον Αριστοτέλη. Τις επόμενες ημέρες το Συνέδριο συνεχίσθηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, στην Πανεπιστημιούπολη. Λαμπρή ήταν και η καταληκτήρια Συνεδρία που έγινε στη Φιλοσοφική Σχολή το βράδυ της 15ης Ιουλίου 2016, με τη φροντίδα του Δήμου Αριστοτέλη. Ο Δήμαρχος ο κ. Ζουμπάς, εκτός των άλλων, παρέθεσε στον εξωτερικό περίβολο της Σχολής δεξίωση για όλους τους Συνέδρους με εκλεκτά εδέσματα της Χαλκιδικής και Αγιορείτικης μαγειρικής από τον Ιερομόναχο Ιωάσαφ.

Στο Συνέδριο μετείχαν φιλόσοφοι και φιλοσοφούντες από πολλά μέρη του κόσμου. Κατά την κοινή εκτίμηση των ειδικών ήταν ένα πολύ σημαντικό Συνέδριο, εξαιρετικά οργανωμένο, που, εκτός των άλλων, αναμφίβολα έδειξε τη σπουδαιότητα, τη δυναμικότητα και την επικαιρότητα της φιλοσοφίας του Αριστοτέλη. Στους έξι τόμους που κυκλοφορούν δημοσιεύονται, τύποις και ηλεκτρονικώς, οι Ανακοινώσεις που υπεβλήθησαν σε τελική μορφή. Ο ένας τόμος περιλαμβάνει μόνον Ανακοινώσεις στην Ελληνική και οι άλλοι πέντε τόμοι περιέχουν επιστημονικά κείμενα κυρίως.

THE WORLD CONGRESS OF PHILOSOPHY THE PHILOSOPHY OF ARISTOTLE (WCP2016)

The *World Congress of Philosophy on the Philosophy of Aristotle (WCP2016*,) on the occasion of 2400 years since the birth of Aristotle, was organized by the International Association of Greek Philosophy (IAGP), the Greek Philosophical Society (GPS) and the Philosophical Society of Cyprus (PSC). It was supported by the International Federation of Philosophical Societies (FISP) and it was under the Auspices of the President of the Hellenic Republic and the President of the Republic of Cyprus. This *Congress* has two parts.

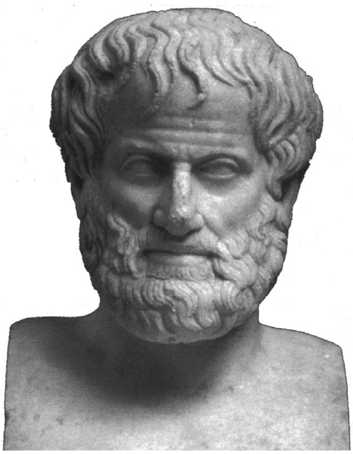
The first part of the Congress took place at the Agora of the ancient city of Stagira, bithplace of Aristotle, which is located at South East of the modern village called Olympiada and at a distance of 500 m. The Congress at Chalkidiki started on 2nd of July 2016 and was conducted with the responsibility of "the Municipality of Aristotle" and its Mayor Mr Zoubas. It contained mainly exceptional events of cultural Societies of the Municipality of Aristotle and a Program of the Departments of the School of Fine Arts of the Aristotelian University of Thessaloniki. The co-ordination and the direction of both events had Professor Regina Argyraki and Mr Dimitris Kalaitzis. It was an excellent theatrical, musical and visual performance in the beautiful environment of Ancient Agora of Stagira.

The second part of the Congress took place in Athens where Aristotle lived most of his life. He studied and taught at Plato's Academy for nearly 20 years and later he founded the *Lyceum* where he taught and composed great works. The Congress has taken place at the School of Philosophy of the National and Kapodistrian University of Athens. It started on 9th of July 2016 at the Herodium with the Official Opening Ceremony and a Symphonic Orchestra performance, especially composed and dedicated to Aristotle by the composer and conductor Eleftherios Kalkanis. The other days the Congress were mainly conducted at the School of Philosophy of the University of Athens Campus and at the indicated Special places, *as Pnyx and Aristotle' Lyceum.* The last Ceremony at the School of Philosophy in the 15th of July was also an exceptional cultural event. The Mayor of Aristotle Mr Zoubas, in addition to other things it has done for the Congress, offered a splendid reception for all Congress participants with dishes prepared with care of the monk of Holy Mount Athos, Ioasaf.

In the Congress participated many philosophers and philosophising persons from many parts of the World. According to the judgement of specialist persons it was a very good Congress, which, in addition to other things, showed the significance, the importance and vitality of Aristotle's philosophy.

In the six volumes are published Papers which were submitted in their final version. One volume contains papers only in Greek and the other five volumes contain scientific texts mainly in English.

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ

VOLUME VI

ΕΞΕΔΟΘΗ ΥΠΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΒΟΥΔΟΥΡΗ
ΚΑΙ ΚΛΕΙΤΟΥ ΙΩΑΝΝΙΔΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΙΩΝΙΑ
IONIA PUBLICATIONS
EDITION IONIA
IONIA VERLAG

ΑΘΗΝΑ 2018

INTERNATIONAL ASSOCIATION OF GREEK PHILOSOPHY
INTERNATIONAL CENTER OF GREEK PHILOSOPHY AND CULTURE
5 SIMONIDOU STR., 17456 ALIMOS, GREECE - TEL. 0030-2109956955
https://www.hri.org/iagp/, https://www.iagp.gr/, email: secretariat@iagp.gr
ΣΕΙΡΑ : «ΜΕΛΕΤΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ»
STUDIES IN GREEK PHILOSOPHY SERIES

National Library Publication Data
a. Philosophy b. Greek Philosophy c. Ethics d. Political philosophy
f. Konstantine Boudouris g. Kleitos Ioannides

ISBN: 978-960-7670-90-8

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Ιωάννης Βουδούρης - Ioannis Boudouris

Ο Αριστοτέλης και η οικονομία: Από την πρωτογενή ανταλλαγή των αγαθών στην άυλη οικονομία και από τη χρηματιστική στο χρηματιστήριο

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Στην παρούσα ανακοίνωση επιχειρώ να συσχετίσω την αντίληψη του Αριστοτέλη για την οικονομία με τη σημερινή κατάσταση στα πράγματα της οικονομίας.

Προς τούτο κατά πρώτον συζητώ τις αντιλήψεις του Αριστοτέλη για την πολιτική κοινωνία, την *πόλιν,* τον πολίτη και την οικονομική τέχνη (ή επιστήμη). Κάνω λόγο για το κατά πόσον οι απόψεις του έχουν σημασία και αξία για εμάς σήμερα (και παρεκβατικά αναφέρομαι και στις αντιλήψεις του Ξενοφώντος για να σχηματισθεί μια σαφής και ορθή θέση για τις θεωρητικές απόψεις περί της οικονομικής τέχνης ή επιστήμης των Ελλήνων διανοητών και φιλοσόφων).

Κατόπιν εξετάζω με συντομία στις σύγχρονες αντιλήψεις για την οικονομία ως τέχνη ή επιστήμη και πολιτική δραστηριότητα και τέλος επιχειρώ να διατυπώσω ορισμένες απόψεις για την οικονομία και την πολιτική σε συνάφεια προς τις απόψεις του Αριστοτέλη.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Οικονομία, ηθική, πολιτική, ανταγωνισμός, καθήκον επιμέλειας, καθήκον πίστης, *τέλος*, τρόπος ζωής, *ευδαιμονία*

α. Οι απόψεις του Αριστοτέλη για την πολιτική κοινωνία, την *πόλιν,* τον πολίτη και την πολιτική τέχνη.

Κατά πρώτον πρέπει να δοθεί απάντηση στο ακόλουθο ερώτημα : «Είναι αναγκαίο και έχει νόημα να διερευνήσουμε τις κύριες πολιτικές αντιλήψεις του Αριστοτέλη, προκειμένου να διασαφήσουμε το θέμα για τις οικονομικές του απόψεις»;

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι καταφατική, γιατί διαφορετικά οι επιμέρους θέσεις του Σταγιρίτη για τα οικονομικά θέματα δεν αποκτούν νόημα, συνέπεια και εγκυρότητα.

Κατά τον Αριστοτέλη η *πόλις* ως πολιτική κοινωνία έχει *προτεραιότητα* έναντι της κώμης, της οικογένειας και του κάθε επιμέρους ανθρώπου.[1] Για τον αυτό λόγο και ο

[1] *Πολιτ*. 1253a18-19, 25-26 : «καὶ πρότερον δὲ τῇ φύσει πόλις ἢ οἰκία καὶ ἕκαστος ἡμῶν ἐστιν. ὅτι μὲν οὖν ἡ πόλις καὶ φύσει καὶ πρότερον ἢ ἕκαστος, δῆλον» και *Πολιτ.*1253a29-30: «φύσει μὲν οὖν ἡ ὁρμὴ ἐν πᾶσιν ἐπὶ τὴν τοιαύτην κοινωνίαν».

άρχων της πόλεως και εν γένει ο πολιτικός, ασκώντας την κατ' εξοχήν και κυριωτάτη τέχνη μέσα στην πολιτική κοινωνία, δηλαδή την *πολιτική τέχνη*, έχει προτεραιότητα και μπορεί με τις αποφάσεις που παίρνει να δημιουργεί συνθήκες και καταστάσεις που από τη φύση των πραγμάτων έχουν άμεσα ή έμμεσα οικονομική σημασία για την πολιτική κοινωνία. Άρα οι οικονομικές θέσεις του Αριστοτέλη θα πρέπει να συναφθούν αναγκαία προς τη δομή και την υφή της πολιτικής κοινωνίας για να κατανοηθούν και να ερμηνευθούν σωστά.

Το επόμενο ερώτημα που χρειάζεται εξέταση είναι το ακόλουθο: «Πώς ο Αριστοτέλης νοεί την πολιτική κοινωνία και την πόλιν;».

Κατά τον Αριστοτέλη η *πόλις «φύεται»*[2] αβίαστα και κατά τρόπο φυσιολογικό, επειδή όλοι οι άνθρωποι έχουν φύσει την ορμή για κοινωνία, ξεκινώντας από τον οίκο, ως πρώτη μορφή κοινωνίας, την κώμη και εν τέλει εκ των πραγμάτων καταλήγουν στην *πόλιν,* νοούμενη ως οργανωμένη κοινότητα και πολιτική κοινωνία, δηλαδή ως *πολιτεία. Η* πολιτεία συγκροτείται χωρίς βέβαια να λαμβάνουν χώρα εμφανείς συμβασιοκρατικές διαδικασίες και συνθήκες μεταξύ των ανθρώπων που απαρτίζουν την πολιτική κοινωνία. Πάντως σε κάποιο σημείο της ανάπτυξής της (αφού δηλαδή πρώτα ικανοποιηθούν οι πρωτογενείς ανάγκες που διασφαλίζουν την απλή επιβίωση των ανθρώπων) είναι αναγκαίον, προκειμένου η εξέλιξη της εν λόγω διαδικασίας να είναι τέτοια ώστε να καταστεί βιώσιμη πολιτική κοινωνία, να συναφθεί με επιδέξιο τρόπο με άλλα ζητήματα που έχουν σχέση κυρίως με τον τρόπο ζωής των επιμέρους ανθρώπων και των οικογενειών που απαρτίζουν την πόλη.

Η προτεραιότητα της πόλεως ως πολιτικής κοινωνίας έναντι του κάθε ατόμου, της κώμης και του οίκου είναι βασική θέση του Αριστοτέλη, την οποία υποστηρίζει με το επιχείρημά του για *το είναι του ανθρώπου,* που νοείται σωστά, εφόσον ληφθεί υπόψη η βασική θέση του φιλοσόφου που δεν ορίζει τον άνθρωπο μόνον ως βιολογικό όν, αλλά κυρίως σε σχέση με *το έργο* που επιτελεί και τις *δυνατότητες* που έχει[3] και τις οποίες

Η άποψη για την προτεραιότητα της πόλεως έναντι του ατόμου στηρίζεται ως εξής: Ο άνθρωπος έχει φύση την ροπή προς κοινωνία. Μόνον στην πολιτική κοινωνία ο άνθρωπος μπορεί να αναπτύξει τις δυνατότητές του και να ολοκληρωθεί. Γι' αυτό η πόλη ως πολιτική κοινωνία, μολονότι κάτι το ύστερον, έχει οντολογική και λογική προτεραιότητα.

[2] Ο Αριστοτέλης τονίζει τον φυσικό τρόπο γένεσης της *πόλεως ως πολιτικής κοινωνίας* και γι' αυτό χρησιμοποιώ τη λέξη «φύεται», χωρίς με τούτο να θέλω να δηλώσω ότι η *πόλις* φυτρώνει, όπως ακριβώς φυτρώνουν τα φυτά (θάμνοι, δένδρα κτλ), γιατί τότε δεν θα είχε νόημα η άποψή του που λέγει ότι «φύσει μὲν οὖν ἡ ὁρμὴ ἐν πᾶσιν ἐπὶ τὴν τοιαύτην κοινωνίαν· *ὁ δὲ πρῶτος συστήσας μεγίστων ἀγαθῶν αἴτιος»* (*Πολιτ. 1253a29-31*) {Σε όλους τους ανθρώπους η ορμή προς μια τέτοια κοινωνία υπάρχει στη φύση τους και εκείνος δε που πρώτος συγκρότησε μια τέτοια (πολιτική) κοινωνία είναι αίτιος (δημιουργός) μεγίστων αγαθών}. Η θέση αυτή του Αριστοτέλη δείχνει ότι κάποιος άνθρωπος, ενεργών επιδέξια και έχοντας ορθή αντίληψη για τα ανθρώπινα πράγματα, συνέλαβε την ιδέα να δημιουργήσει την πολιτική κοινωνία με βάση την έννοια της δικαιοσύνης (*Πολιτ*. 1253a35-37). Κατά τον Πλάτωνα η πολιτική κοινωνία στηρίζεται στην *αιδώ* και στην *δίκη (Πρωταγ*. 322c1-d5).

[3] Λέγει συναφώς ο Αριστοτέλης : « πάντα δὲ τῷ ἔργῳ ὥρισται καὶ τῇ δυνάμει» (*Πολιτ*.123a23). Η δε φύσις ενός όντος, και κυρίως του ανθρώπου, υπό κανονικές συνθήκες συνάπτεται αναπόφευκτα με το *τέλος* του, δηλαδή με το σκοπό που θέτει και που διέπει το έργο του.

μπορεί να αναπτύξει μέσα στην πολιτική κοινωνία.

Έτσι η πόλις συγκροτείται *κατά φύσιν* από μονάδες,[4] αλλά τα συστατικά αυτά μόρια, χωρίς την πόλιν, ουδέποτε αποκτούν το είναι τους, την ουσία τους.[5] Εδώ βρίσκεται η μεγάλη συμβολή και πρωτοτυπία του Σταγιρίτη φιλοσόφου. Και τούτο είναι κάτι που δεν γίνεται εξ αρχής φανερό στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα.

Αλλ' ο Αριστοτέλης και ο Πλάτων δεν διαφοροποιούνται ριζικά ως προς τη γένεση της πόλεως. Τόσο ο Πλάτων όσο και ο Αριστοτέλης σε γενικές γραμμές δέχονται ότι η πόλις ως πολιτική κοινωνία αναπτύσσεται φυσιολογικά, προκειμένου να ικανοποιηθούν οι ανάγκες των ανθρώπων, γιατί από μόνοι τους δεν είναι αυτάρκεις.

Ο Πλάτων[6] μάλιστα κάνει λόγο για τη *διαδικασία* συγκρότησης της πόλης και ξεχωρίζει με το θεωρητικό του λόγο αρχικά μια πόλη στην οποία ικανοποιούνται πολύ λίγες ανάγκες (πρόκειται για την πόλη των χοίρων-*ὑῶν πόλις*), που είναι κατά τινα τρόπο υγιής πόλις, επειδή ικανοποιεί τις πρωτογενείς μόνον ανάγκες, ενώ η αύξηση των αναγκών μπορεί να οδηγήσει σε μια άλλη κατάσταση, σε μια πόλη που χαρακτηρίζεται από τον Πλάτωνα ως «*τρυφῶσα πόλις*» (ως πόλις με τρυφή, με ανέσεις).

Ο Αριστοτέλης γνωρίζει τις απόψεις του Πλάτωνα[7] αλλ' ως περισσότερο ρεαλι-

---

[4] «…ἐκ μορίων ἡ πόλις συνέστηκεν» (*Πολιτ.* 1253b1).

[5] Εξ αρχής λοιπόν, δηλαδή εκ των πραγμάτων, ο Σταγιρίτης φιλόσοφος ενώνει την πολιτική κοινωνία με την τελολογία, το είναι με το δέον και τον σκοπό της πολιτικής κοινωνίας (και της πολιτείας).

[6] Τα δύο συναφή χωρία για τη γένεση της πολιτείας στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα έχουν ως ακολούθως:

(α) «Γίγνεται τοίνυν, ἦν δ' ἐγώ, πόλις, ὡς ἐγῷμαι, ἐπειδὴ τυγχάνει ἡμῶν ἕκαστος οὐκ αὐτάρκης, ἀλλὰ πολλῶν [ὢν] ἐνδεὴς ἢ τίν' οἴει ἀρχὴν ἄλλην πόλιν οἰκίζειν; Οὐδεμία, ἦ δ' ὅς. Οὕτω δὴ ἄρα παραλαμβάνων ἄλλος ἄλλον, ἐπ' ἄλλου, τὸν δ' ἐπ' ἄλλου χρείᾳ, πολλῶν δεόμενοι, πολλοὺς εἰς μίαν οἴκησιν ἀγείραντες κοινωνούς τε καὶ βοηθούς, ταύτῃ τῇ συνοικίᾳ ἐθέμεθα πόλιν ὄνομα : ἦ γάρ; πάνυ μὲν οὖν. Μεταδίδωσι δὴ ἄλλος ἄλλῳ, εἴ τι μεταδίδωσιν, ἢ μεταλαμβάνει, οἰόμενος αὑτῷ ἄμεινον εἶναι; πάνυ γε.» (*Πολ.* 369b5-c5).

(β) «Καὶ ὅς, εἰ δὲ ὑῶν πόλιν, ὦ Σώκρατες, ἔφη, κατεσκεύαζες, τί ἂν αὐτὰς ἄλλο ἢ ταῦτα ἐχόρταζες; ἀλλὰ πῶς χρή, ἦν δ' ἐγώ, ὦ Γλαύκων; ἅπερ νομίζεται, ἔφη: ἐπί τε κλινῶν κατακεῖσθαι οἶμαι τοὺς μέλλοντας μὴ ταλαιπωρεῖσθαι, καὶ ἀπὸ τραπεζῶν δειπνεῖν, καὶ ὄψα ἅπερ καὶ οἱ νῦν ἔχουσι καὶ τραγήματα. εἶεν, ἦν δ' ἐγώ: μανθάνω. οὐ πόλιν, ὡς ἔοικε, σκοποῦμεν μόνον ὅπως γίγνεται, ἀλλὰ καὶ τρυφῶσαν πόλιν». (Πολ.372d4-372e4)

[Μετάφραση του πρώτου (α) χωρίου: «Γεννιέται λοιπόν του απάντησα, η πόλις, καθώς εγώ νομίζω, επειδή ο καθένας από εμάς δεν είναι αυτάρκης αλλά χρειάζεται πολλά πράγματα . Ή μήπως νομίζεις ότι υπάρχει κάποια άλλη αρχή για τη δημιουργία της πόλεως (πολιτείας); Καμία είπε εκείνος .

Έτσι λοιπόν ο ένας παίρνει τον άλλον για κάποια υπηρεσία και άλλος για άλλη, επειδή χρειαζόμαστε πολλά πράγματα, συγκεντρωνόμαστε πολλοί σ' ένα μέρος σαν σε κατοικία, ως κοινωνοί και βοηθοί, και σ' αυτήν την συνοικία δίνουμε το όνομα «πόλις». Έτσι δεν συμβαίνει; Βεβαίως απάντησε εκείνος . Και μεταξύ των ανθρώπων ο ένας παίρνει και δίνει στον άλλον αυτό που νομίζει ότι είναι το καλύτερο γι' αυτόν. (*Πολ.* 369b5-c50).]

[Μετάφραση του δεύτερου (β) χωρίου: «Και αυτός είπε, εάν Σωκράτη, δημιουργούσες μια πόλι για χοίρους (για γουρούνες) με τι άλλο θα τις έτρεφες; Γιατί, εσύ τί θα έκανες Γλαύκων; είπα.

Αυτά βέβαια που συνηθίζεται, είπε. Νομίζω ότι πρέπει να ξαπλώνουν σε κλίνες για να μην ταλαιπωρούνται, να τρώνε σε τραπέζια και να έχουν τα εδέσματα και τα γλυκά, όπως γίνεται και τώρα. Πολύ καλά, είπα εγώ, Καταλαβαίνω, όπως φαίνεται, ότι δεν εξετάζουμε τη γένεση της πόλεως αλλά και το πως γίνεται μια τρυφώσα πόλις (μια πόλη με ανέσεις)].

[7] Τούτο φαίνεται και από τους τίτλους των πρώιμων έργων του Αριστοτέλη, όπως *Περί του πολιτικού* και

στής και αναλυτικός τονίζει ότι, όπως το είδος της τροφής στα ζώα γίνεται αιτία για διαφορετικούς τρόπους ζωής σε κάθε κατηγορία ζώων, το ίδιο περίπου συμβαίνει και με τους ανθρώπους, διότι υπάρχουν μεγάλες διαφορές στον τρόπο της ζωή τους σε σχέση με την απόκτηση και φυσικά και με τη χρήση των βιοτικών τους αγαθών[8]. Γι' αυτό υποστηρίζει ότι η *πόλις* δεν είναι απλώς ένα σύνολο πολλών ανθρώπων, αλλά και διαφορετικών κατά είδος.[9]

Η διαφορά των ανθρώπων κατά το είδος δεν έχει σχέση με το βιολογικό τους είναι,[10] αλλά με το γεγονός ότι οι άνθρωποι εμπλέκονται σε διαφορετικά ενεργήματα και πράξεις και έτσι διαμορφώνουν ξεχωριστούς τρόπους ζωής που δεν έχουν ταυτότητα. Άλλος, π.χ., είναι ο κτηνοτροφικός βίος και άλλος ο βίος του χρηματιστή ή του μουσικού. Έτσι υπάρχουν και πολλοί τρόποι του βίου που «αὐτόφυτον ἔχουσι τὴν ἐργασίαν»,[11] όπως ο θηρευτικός βίος, ο ληστρικός βίος, ο νομαδικός βίος, ο αλιευτικός βίος, ο γεωργικός βίος και άλλοι τρόποι βίου που οι άνθρωποι δημιουργούν συνδυαστικά με διάφορα στοιχεία και διαμορφώνουν ένα δικό τους τρόπο ζωής ώστε να συμπληρώνουν τις ελλείψεις τους[12]. Εκτός αυτού υπάρχουν τρόποι του βίου που προκύπτουν από τις εργασίες που σχετίζονται και στηρίζονται στην ανταλλαγή και στην καπηλεία των αγαθών κτλ. Γενικά ο Αριστοτέλης δέχεται ότι η ανάγκη (*χρεία*) εξαναγκάζει τον άνθρωπο να ενεργεί και να διάγει κατά τον έναν ή κατά τον άλλο τρόπο.[13] Έτσι υπάρχουν πολλοί και ενίοτε διαφορετικοί τρόποι του βίου μέσα στην πολιτική κοινωνία. Η ύπαρξη τρόπων του βίου που έχουν μεγάλη διάρκεια ζωής οδηγεί, όπως είναι εύλογο, στη δημιουργία κάποιας τέχνης ή επιστήμης (στην οποία συνυφαίνονται ικανότητες και δεξιότητες) που διευκολύνουν τα πράγματα για ένα συγκεκριμένο έργο, όπως, π.χ., η τέχνη του θεραπεύειν οδηγεί στο επάγγελμα (ή στο λειτούργημα) του ιατρού και στην ιατρική τέχνη ή στην ιατρική επιστήμη. Το ότι έτσι έχουν τα πράγματα επιβεβαιώνεται από την εμπειρική πραγματικότητα και από τη λογική των καταστάσεων που διέπουν τα της πολιτικής κοινωνίας, και γι' αυτό ο Σταγιρίτης φιλόσοφος δεν διατυπώνει απλώς κάποιες αφηρημένες θεωρητικές θέσεις, αλλά συγκροτεί τις απόψεις του βλέποντας το τί γίνεται στην κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα. Ο Αριστοτέλης φαίνεται ότι έχει ως αφετηρία του τις τέχνες (τα συγκροτημένα ενεργήματα), τις δραστηριότητες, τις πράξεις και τα έργα των ανθρώπων που έχουν τρόπον τινά καθιερωθεί και έχουν λάβει

Περί δικαιοσύνης (βλέπε Κ. Γεωργούλη, *Αριστοτέλης ο Σταγιρίτης*, Θεσσαλονίκη 2000, σελ 77-83).

[8] Αριστοτέλους, *Πολιτ.* 1256b 29-30

[9] « Οὐ μόνον δ' ἐκ πλειόνων ἀνθρώπων ἐστὶν ἡ πόλις, ἀλλὰ καὶ ἐξ εἴδει διαφερόντων. οὐ γὰρ γίνεται πόλις ἐξ ὁμοίων» (*Πολιτ.*1261 b23-26).

[10] Ως προς αυτό υπάρχει μόνον η διάκριση μεταξύ άρρενος και θήλεος.

[11] *Πολιτ.* 1256a40-41.

[12] *Πολιτ.*1256a40-1256b9.

[13] *Πολιτ.*1256b6-7«ὡς ἂν ἡ χρεία συναναγκάζῃ, τοῦτον τὸν τρόπον διάγουσιν» . Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι ο Αριστοτέλης δεν δέχεται ότι μόνον η *χρεία* εξαναγκάζει τον άνθρωπο να ζη κατ' αυτόν ή κατ' εκείνον τον τρόπο, γι' αυτό και χρησιμοποιεί την *λέξη «συναναγκάζῃ»*, πράγμα που δείχνει ότι είναι δυνατόν να υπάρχουν και άλλοι λόγοι που οδηγούν στην άλφα ή στη βήτα κατάσταση και τρόπο ζωής. Για αυτό χρησιμοποιεί τη λέξη «συναναγκάζῃ».

άμεσα ή έμμεσα θεσμική υπόσταση μέσα στη ζωή της πολιτικής κοινωνίας. Στην πολιτεία λοιπόν υπάρχουν τέχνες, όπως η ιατρική, η ναυπηγική, η στρατηγική, η ρητορική, η ιππική, η μουσική, η οικονομική κτλ. Κάθε επιστήμη και τέχνη έχει το δικό της *τέλος,* το δικό της σκοπό και έργο που είναι αγαθό ή που η ίδια νομίζει ότι αυτό που κάνει ή προσφέρει είναι χρήσιμο και αγαθό.[14] Σε σχέση δε *με τον τρόπο ζωής* που επιλέγουν οι άνθρωποι και οι πολίτες ως απάντηση στο ερώτημα «πώς βιωτέον;;» πρέπει να λεχθεί πως ο καθένας επιλέγει ελεύθερα και σε συνάρτηση με τις γενικές συνθήκες της πολιτείας και επί τη βάσει των οικονομικών του δυνατοτήτων. Η χρεία φαίνεται ότι είναι αναγκαίος παράγων, αλλ' όχι επαρκής για τη συγκρότηση ενός τρόπου ζωής.[15]

Για τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη η ελευθερία του αποφασίζειν, ενεργείν και πράττειν[16] είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τον πολίτη και την υφή της ορθής πολιτείας. Εξάλλου σημαντική προϋπόθεση είναι η αντίληψη για το τί οι άνθρωποι της άλφα ή της βήτα πολιτικής κοινωνίας νομίζουν ότι είναι χρήσιμο ή αγαθό γι' αυτούς και για την πόλη. Είναι λοιπόν προφανές ότι σε γενικές γραμμές οι αξίες που δέχονται οι άνθρωποι και οι αξιολογήσεις που κάνουν παίζουν βασικό ρόλο σε σχέση με το έργο που οι άνθρωποι επιτελούν. Εν πολλοίς «ενσαρκώνονται» μέσα στην τέχνη που ασκούν και στον τρόπο με τον οποίο την ασκούν. Γι' αυτό ο Αριστοτέλης κρίνει ότι η σε βάθος κατανόηση των διαφόρων τεχνών και επιστημών και του έργου του ανθρώπου, *καθό ανθρώπου,* είναι στέρεη βάση για να φωτίσει τα ηθικά, πολιτικά και οικονομικά προβλήματα της πολιτικής κοινωνίας. Όπως φαίνεται στο έργο του *Ηθικά Νικομάχεια* κατά τον Αριστοτέλη το βασικό πρόβλημα έγκειται στο να προσδιορισθεί ποια είναι η τέχνη εκείνη που ρυθμίζει και συντονίζει τις δραστηριότητες των τεχνών και των επιστημών (και εν γένει των συγκροτημένων κοινωνικοπολιτικών δραστηριοτήτων). Είναι προφανές πως μια τέτοια τέχνη (εάν υπάρχει) πρέπει να είναι η κυριωτάτη, η πιο αυθεντική και ισχυρή, και μάλιστα πρέπει να νοείται ως αρχιτεκτονική. Κατά τον Σταγιρίτη φιλόσοφο αυτή είναι η πολιτική,[17] η οποία, εκτός των άλλων, έχει ως έργο της το να διατάσσει «ποιες επιστήμες είναι αναγκαίο να υπάρχουν στις πόλεις και ποιες πρέπει να σπουδάζουν οι άνθρωποι και σε ποιο βαθμό».[18]

Επιπλέον η πολιτική νομοθετεί για όλα τα θέματα της πολιτείας. Επομένως το *τέλος* της πολιτικής φαίνεται να περιέχει τα *τέλη* (τους σκοπούς) των τεχνών, των επιστημών

---

[14] Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια* 1094a1-26.

[15] Γι' αυτό, όπως παρατηρεί ο Crespo, ο Αριστοτέλης με το όρο «χρεία» εννοεί τις ανάγκες «but it does not mean strict necessity but human need –often subjective. However, this subjectivity does not imply that the choice is capricious….chreia refers to what every individual views as justly needed» (Βλέπε Crespo Ricardo F., *Philosophy of Economics. An Aristotelian Approach.* Springer 2013, σελ. 12 και 22).

[16] Για το ότι η ελευθερία περί του αποφασίζειν, ενεργείν και πράττειν είναι κύριο στοιχείο του ελληνικού πολιτισμού βλέπε συναφώς το έργο των Christian Meier και Kurt Raaflaub, *A Culture of Freedom, Ancient Greece and the Origins of Europe*, Oxford University Press, 2011.

[17] εἰ δ' οὕτω, πειρατέον τύπῳ γε περιλαβεῖν αὐτὸ τί ποτ' ἐστὶ καὶ τίνος τῶν ἐπιστημῶν ἢ δυνάμεων. δόξειε δ' ἂν τῆς κυριωτάτης καὶ μάλιστα ἀρχιτεκτονικῆς. τοιαύτη δ' ἡ πολιτικὴ φαίνεται »(Ηθικ. Νικ.1094a24-28).

[18] Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια* 1094da28b2: «τίνας γὰρ εἶναι χρεὼν τῶν ἐπιστημῶν ἐν ταῖς πόλεσι, καὶ ποίας ἑκάστους μανθάνειν καὶ μέχρι τίνος».

και των άλλων δραστηριοτήτων, γιατί η πολιτική έχει ως *τέλος* της το «ανθρώπινον αγαθόν»[19] και, όπως είναι εύλογο, το αγαθό της πολιτείας.

Η πολιτική λοιπόν κοινωνία και η πόλις (ως πολιτεία) συγκροτείται από πολλά στοιχεία που διαφοροποιούνται κατά το είδος και που οι πολίτες με τις δραστηριότητές τους και τον τρόπο του βίου τους εξασφαλίζουν κατά πρώτον το ζην αλλά ως *τέλος* (ως σκοπό τους) έχουν το *εὖ ζῆν. Το εὖ ζῆν* έχει άμεση σχέση με το *ζῆν τον αγαθό βίο*, που έχει ως πρότυπο το *κατ' εξοχήν αγαθό,* που είναι κάτι το διαφορετικό από τα συνήθως νομιζόμενα από τους πολλούς αγαθά.[20] Το κατ' εξοχήν αγαθό είναι το πρότυπο του ενάρετου βίου και τελικά το έσχατον αγαθό, δηλαδή η ευδαιμονία του ανθρώπου. Επομένως ο πολίτης μέσα στην ορθά διαρθρωμένη πολιτική κοινωνία μπορεί να γίνει υπό προϋποθέσεις ευδαίμων, ζώντας και πράττοντας σύμφωνα με τα κριτήρια του αγαθού βίου, και μάλιστα μέσα στην πολιτεία μπορεί, με την ορθή παιδεία που η πολιτεία παρέχει, να εκδιπλώσει όλες τις δυνατότητές του. Άρα ο πολιτικός, ως άρχων που ασκεί την πολιτική τέχνη, πρέπει είναι κατά πρώτον και κατ' εξοχήν ηθικό ον και ο βίος του κατ' εξοχήν ενάρετος, ο δε πολίτης πρέπει να επιδιώκει τον ενάρετο βίο, διότι ανεξάρτητα από το έργο που ο καθένας επιτελεί, ο ενάρετος βίος είναι *αιρετός καθ' εαυτόν*.

Πέραν αυτού, το έργο του πολίτη μέσα στην πολιτική κοινωνία διαφοροποιείται ανάλογα με το είδος της πολιτείας εντός της οποίας δρα και πράττει. Η κατά τον Αριστοτέλη ορθή πολιτική κοινωνία που καλείται «πολιτεία», μολονότι δεν ταυτίζεται προς τη δημοκρατία, εν τούτοις έχει κάποια κοινά στοιχεία με τη δημοκρατία όπου κυριαρχεί ο δήμος (δηλαδή επικρατεί η αρχή της πλειονοψηφίας). Η δημοκρατική πολιτεία δέχεται ότι ο πολίτης είναι αυτός που *μετέχει κρίσεως και αρχής.* Άρα ο εν λόγω πολίτης πρέπει να αποδέχεται την προτεραιότητα της πόλεως και ως εκ τούτου την προτεραιότητα του κοινού αγαθού της πολιτείας και να μην προτάσσει το ίδιον συμφέρον. Ως εκ τούτου ο πολίτης της δημοκρατικής πολιτείας κατά την αρχαιότητα, όπου κυριαρχεί ο δήμος, αποδέχεται *την ισότητα,* αλλά φαίνεται κατ' αρχήν να αποκλείει την κατ' αξίαν ανάδειξη στα αξιώματα της πολιτείας. Έτσι γίνεται φανερό ότι η ηθική αρετή είναι ο κύριος κορμός και η κατευθυντήρια δύναμη της πολιτικής κοινωνίας και της ορθής πολιτείας και ότι στις ηθικές αρετές πρέπει να μετέχουν όλοι οι άνθρωποι και φυσικά και οι πολίτες, αλλ' όχι βέβαια κατά τον ίδιο τρόπο και στον ίδιο βαθμό, «αλλά σε τέτοιο βαθμό που ο καθένας να είναι ικανός να επιτελεί το δικό του έργο. Γι' αυτό ο άρχων πρέπει να έχει στην πληρότητά της την ηθική αρετή».[21] Οπωσδήποτε κατά τον

---

[19] Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια* 1094b7.

[20] Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια* 1144b4-8: «πᾶσι γὰρ δοκεῖ ἕκαστα τῶν ἠθῶν ὑπάρχειν φύσει πως καὶ τἆλλα ἔχομεν εὐθὺς ἐκ γενετῆς· ἀλλ' ὅμως ζητοῦμεν ἕτερόν τι τὸ κυρίως ἀγαθὸν καὶ τὰ τοιαῦτα ἄλλον τρόπον ὑπάρχειν», το οποίο μεταφράζεται ως εξής: «Όλοι πράγματι οι άνθρωποι πιστεύουν ότι οι διάφορες επιμέρους μορφές χαρακτήρα υπάρχουν κατά κάποιο τρόπο μέσα στον άνθρωπο εκ φύσεως και ότι όλες τις άλλες ηθικές ιδιότητες έχουμε από την πρώτη στιγμή της γέννησής μας· όμως εμείς ζητούμε κάτι άλλο, το κατ' έξοχήν αγαθό, και αυτού του είδους τα πράγματα υπάρχουν με έναν άλλο τρόπο».

[21] *Πολιτ.* 1264a14-21 «ἀλλ' ὅσον (ἱκανὸν) ἑκάστῳ πρὸς τὸ αὑτοῦ ἔργον. διὸ τὸν μὲν ἄρχοντα τελέαν ἔχειν δεῖ τὴν ἠθικὴν ἀρετήν».

Ο ρεαλιστής Αριστοτέλης δεν θα μπορούσε να υπερασπίσει την άποψη ότι ο ενάρετος βίος είναι

Αριστοτέλη ο αγαθός ανήρ και ο σπουδαίος πολίτης πρέπει να συμπίπτουν στο πρόσωπο του πολιτικού[22] και εν γένει στον άνθρωπου που μόνος του ή μαζί με άλλους έχουν την ευθύνη «τῆς τῶν κοινῶν ἐπιμελείας».[23]

Η διαφοροποίηση των ανθρώπων εντός της πολιτείας πρέπει να θεωρείται ως κάτι το δεδομένο[24] και γι' αυτό δεν είναι μια και η αυτή η αρετή του πολίτου και του αγαθού ανδρός,[25] ούτε του καλού πολίτου και του άρχοντος πολιτικού, ο οποίος πρέπει να διακρίνεται κατ' εξοχήν για την *φρόνησή του.* Όμως ο πολίτης πρέπει, ανεξάρτητα από τις διαφοροποιήσεις που μπορεί να υπάρχουν μέσα στην πολιτεία, «το καθ' αὑτὸν ἔργον εὖ ποιεῖν».[26]

Για τους πολίτες της πολιτείας, ιδιαίτερα της δημοκρατικής πολιτείας, ο Αριστοτέλης συζητεί εκτενώς το θέμα στο τρίτο βιβλίο των *Πολιτικών.* Κατά τον Αριστοτέλη η πόλις και η πολιτεία (ως οργανωμένη πολιτική κοινωνία) συγκροτείται, όπως είπαμε, εκ πολλών και διαφερόντων κατά το είδος ανθρώπων (ανδρών -γυναικών, παίδων-γερόντων, ελεύθερων-δούλων, μετοίκων, απελεύθερων, ξένων, πολιτών, κλπ). Στην πολιτεία και ιδιαίτερα στη δημοκρατική πολιτεία ο πολίτης ορίζεται ως εξής: *«πολίτης δ' ἁπλῶς οὐδενὶ τῶν ἄλλων ὁρίζεται μᾶλλον ἢ τῷ μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς».*[27] Δηλαδή το κύριο γνώρισμα του πολίτου ταυτίζεται με το *έργο* του, δηλαδή με το *«μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς»*. Τούτο σημαίνει ότι το έργο του συνίσταται στο να δικάζει και να έχει εξουσία και να ασκεί με τον καλύτερο τρόπο τα συναφή καθήκοντα που η αρχή που κατέχει υπαγορεύει. Ο Αριστοτέλης λέγει σαφώς ότι ο πολίτης και το έργο του διαφοροποιείται ανάλογα με το είδος της πολιτείας στην οποία ανήκει. Και επειδή πολλές είναι κατά το είδος οι πολιτείες, γι' αυτό και πολλά είδη πολιτών υπάρχουν.[28] Άλλος είναι ο ολιγαρχικός πολίτης, άλλος δημοκρατικός, άλλος ο πολίτης της Σπάρτης και άλλος ο πολίτης της Καρχηδόνας.

Ο κατ' εξοχήν πολίτης είναι ο πολίτης της δημοκρατικής πολιτείας, και γι' αυτό είναι φανερό ότι αυτός πρέπει να είναι πολίτης με αρετή και με ειδικές ικανότητες για

μονοσήμαντος και είναι ο ίδιος για όλους. Η άποψή του για την ηθική διαβάθμιση του τρόπου ζωής των πολιτών είναι ορθή, χωρίς τούτο να είναι κάτι που μπορεί να συσχετισθεί αναγκαία με οικονομικούς και ταξικούς παράγοντες, Ομοίως αξίζει να τονισθεί ότι ο Αριστοτέλης δεν λέγει απλώς ότι οι πολίτες πρέπει να κάνουν το έργο τους, αλλά δίνει ιδιαίτερη σημασία στο πώς πράττουν τούτο, δηλαδή στο «εὖ ποιεῖν».

Ακόμη πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο Αριστοτέλης απαιτεί όπως ο άρχων (το πρόσωπο που ασκεί την πολιτική εξουσία) πρέπει να έχει την ηθική αρετή στην τελειότητά της, στην πληρότητά της. Το τί τούτο πράγματι σημαίνει διασαφείται με τα όσα λέγει και αναπτύσσει στα έργα του *Ηθικά Νικομάχεια και Πολιτικά.*

[22] Ο πολιτικός στην περίπτωση αυτή είναι ο κατ' εξοχήν άνδρας της πολιτείας, που στην αγγλική αποδίδεται με τον όρο "statesman".

[23] *Πολιτ* 1278b3-6.

[24] «ἀδύνατον ὁμοίους εἶναι πάντας τοὺς πολίτας» (*Πολιτ.* 127b40).

[25] Πολιτ. 1277a1.

[26] Πολιτ.1276b47.

[27] Αριστοτέλους *Πολιτ.* 1275a22-23.

[28] Αριστοτέλους, *Πολιτ.* 1278a15-16 «ἐπεὶ γὰρ πλείους εἰσὶν αἱ πολιτεῖαι, καὶ εἴδη πολίτου ἀναγκαῖον εἶναι πλείω».

την άσκηση του έργου του, δηλαδή το να εμπλέκεται υπεύθυνα στα θέματα της δικαστικής εξουσίας και να ασκεί την εξουσία με τον καλύτερο δυνατό τρόπο για το καλό της πολιτείας και των πολιτών και να προτάσσει πάντοτε το κοινό συμφέρον έναντι του ιδίου. Ακόμη ο πολίτης της δημοκρατικής πολιτείας πρέπει να είναι ικανός «να άρχεται» για να μπορεί και αυτός με τη σειρά του να άρχει σωστά. Άρα ο πολίτης της βέλτιστης πόλεως[29] πρέπει πρωτίστως να διάγει ηθικό βίο, δεν πρέπει να είναι βάναυσος και σε γενικές γραμμές απαίδευτος για να μπορεί να επιτελεί το κατ' εξοχήν έργο του σωστά. Γι' αυτό κατά τον Αριστοτέλη η αρίστη πολιτεία δεν δέχεται τον βάναυσο ως πολίτην,[30] ενώ η ολιγαρχική πολιτεία (που έχει ως κριτήριο τον πλούτο) τον δέχεται, επειδή πολλοί τεχνίτες από τη δουλειά που κάνουν μπορεί να παίρνουν πολλά χρήματα και να πλουτίζουν.[31] Κατά τον Αριστοτέλη ο πολίτης της πολιτείας αλλά κυρίως της δημοκρατικής πολιτείας που κατ' ανάγκην δικάζει και ασκεί εξουσία πρέπει να είναι ένα ηθικό άτομο, να ασκεί με υπευθυνότητα και επιδεξιότητα το έργο του, να προτάσσει το κοινό αγαθό και το συμφέρον της πολιτείας και πρέπει να ξέρει καλά το να άρχει και να άρχεται. Άρα ο πολίτης, δρώντας ηθικά δεν ενεργεί απλά και μόνον κατ' έθος αλλά με υψηλής μορφής ηθικότητα, αφού τα πρόσωπα της δημοκρατικής πολιτείας που καταλαμβάνουν τις ανώτατες αρχές θα πρέπει δια της παιδείας να έχουν διαμορφώσει έναν συνεπή και σημαντικό τρόπο ζωής ως απάντηση στο ερώτημα «πώς βιωτέον;».

β. Οι οικονομικές αντιλήψεις του Αριστοτέλη

Εντός μιας τέτοιας πολιτικής κοινωνίας που, εκτός από τους πολίτες, υπάρχουν οι δούλοι, οι απελεύθεροι, οι μέτοικοι, οι ξένοι κτλ, ο Αριστοτέλης δεν κρίνει για λόγους ηθικούς που έχουν σχέση με τον τρόπο ζωής του ανθρώπου εντός πολιτικής κοινωνίας ότι είναι σωστό να υπάρχει ως αναγνωρισμένος και δίκαιος θεσμός η οβολοστατική και το τοκίζειν (η τοκογλυφία), και, όπως είναι φυσικό, πιστεύει ότι η κατά φύσιν οικονομική δραστηριότητα έχει προτεραιότητα και νομιμότητα έναντι πάσης άλλης οικονομικής δραστηριότητας.

Πώς λοιπόν ο Σταγιρίτης φιλόσοφος αντιλαμβάνεται τα πράγματα της οικονομίας εντός της πολιτικής κοινωνίας;

---

[29] Η αριστοκρατική πολιτεία, η άριστη πόλις, είναι εκείνη στην οποία οι τιμές δίδονται «κατ΄αρετήν» και «κατ' αξίαν» (*Πολιτ.*.1278 a20-21).

[30] «ἡ δὲ βελτίστη πόλις οὐ ποιήσει βάναυσον πολίτην» (*Πολιτ.* 1278a9).

[31] Ο Αριστοτέλης λέγει ότι «οὐ γὰρ οἷόν τ' ἐπιτηδεῦσαι τὰ τῆς ἀρετῆς ζῶντα βίον βάναυσον ἢ θητικόν». (*Πολιτ.*1278a20-21). Η άποψη αυτή φαίνεται ότι έχει σχέση με την αντίληψη που έχουν στις αριστοκρατικές πολιτείες για την αρετή. Έτσι ό όρος «αρετή» εδώ χρησιμοποιείται με ευρύ περιεχόμενο και η αρετή δεν νοείται ως ηθική αρετή, αλλά ως κάποια δεξιότητα, ικανότητα και ιδιότητα που μπορεί να μην έχουν οι θήτες και οι ασκούντες βάναυση εργασία και της οποίας εργασίας τα αξιολογικά κριτήρια έχουν καθιερωθεί από την χρεία ή από κάποιες πρακτικές που δεν υπαγορεύονται μόνον από την *ηθική per se*, αλλά από την κοινωνική ηθική. Αν, π.χ., είναι αρετή το να παίζει κάποιος βιολί με σπουδαίο τρόπο και τούτο εκτιμάται πολύ στην αριστοκρατική πολιτική κοινωνία είναι προφανές ότι εκ των πραγμάτων η αρετή αυτή δεν είναι δυνατόν να αποκτηθεί και από τον χειρώνακτα εργάτη.

Ο Αριστοτέλης, ακολουθώντας την αναλυτική του μέθοδο στο πρώτο βιβλίο των *Πολιτικών,* προτάσσει την οικονομική ζωή και εξετάζει κατά πρώτον το πως συγκροτείται η οικονομία εντός της πολιτικής κοινωνίας, αφού χωρίς οικονομία δεν είναι δυνατόν να ικανοποιηθούν με επάρκεια οι ανθρώπινες ανάγκες.

Ο όρος «οικονομία»[32] πρωτογενώς σημαίνει νομή των πραγμάτων του οίκου, που είναι η πρώτη και βασική μονάδα της πολιτικής κοινωνίας. Ένα σύνολο οίκων συγκροτεί την κώμη και ένα σύνολο κωμών απαρτίζει την πολιτική κοινωνία και την πολιτεία. Έτσι ως οικονομία πρωταρχικώς νοείται το σύνολο ικανοτήτων ή δεξιοτήτων ή εν γένει κάποιων τεχνών και τεχνικών δια των οποίων ρυθμίζονται τα πράγματα του οίκου με στόχο τη διασφάλιση των απαραιτήτων προσόδων για *το ζην και το ευ ζην*[33] των ανθρώπων που απαρτίζουν τον οίκο. Προς τούτο ο Σταγιρίτης φιλόσοφος διερευνά τα στοιχεία του οίκου και το είδος των σχέσεων που αναφύονται ως εκ των πραγμάτων μέσα στον οίκο, όπως είναι η σχέση του δεσπότου του οίκου προς τους δούλους του, η σχέση των συζύγων (γαμική σχέση), των γονέων προς τα τέκνα (πατρική, μητρική, τεκνοτική) κτλ. και εν γένει τη σχέση του άρχοντος και αρχομένου, βλέποντας τις σχέσεις αυτές στην πραγματική τους εκδήλωση σύμφωνα με τη φύση των πραγμάτων. Ομοίως ο Αριστοτέλης συζητεί και το θέμα περί του αν η δουλεία είναι φύσει ή μη, και αποφαίνεται ότι «διχῶς γὰρ λέγεται τὸ δουλεύειν»[34] και ο δούλος, γιατί κατά τον νόμο μπορεί κάποιος να είναι δούλος, ενώ κατά τη φύση δεν πρέπει να είναι δούλος και ότι το δουλεύειν ή το μη δουλεύειν συνάπτεται προς την εξουσία και την άσκηση αυτής, με την έννοια ότι κάποιοι τονίζουν πως ο ασκών εξουσία πρέπει να έχει κάποια ικανότητα και να υπερέχει σε δύναμη και γνώση και όχι απλώς επιβάλλει την εξουσία του δια της βίας. Η ανάλυση, η κατανόηση και ενίοτε η ονοματοθεσία των σχέσεων που αναφαίνονται μέσα στον οίκο ίσως φαίνεται απλοϊκή, αλλ' είναι σαφώς πολύ σημαντική και χρήσιμη, αφού ασάφειες περί τα θέματα αυτά, αλλά και περί των σχέσεων που έχουν τα άτομα του οίκου προς τα πράγματα (την περιουσία) που ανήκουν σ' αυτόν είναι πολύ σημαντικά για να κατανοηθούν και να οργανωθούν σωστά τα του οίκου. Η ιδιότητα του δεσπότη και η εξουσία αυτού δεν είναι η ίδια με αυτήν του πολιτικού. Γιατί ο πολιτικός και η εξουσία αυτού είναι εξουσία επί ελεύθερων και ίσων ανθρώπων,[35] ενώ δεν ισχύει η ίδια κατάσταση με τις σχέσεις που αναφαίνονται μέσα στον οίκο. Η ικανότητα (η επιστήμη) του δεσπότου έχει σχέση με τη χρήση των δούλων.[36] Η γνώση αυτή του δεσπότου για τη χρήση των δούλων δεν είναι βέβαια ιδιαίτερα μεγάλη και σημαντική και γι' αυτό ο Αριστοτέλης λέγει ότι όσοι δεσπότες δεν θέλουν να ταλαιπωρούνται με αυτό το έργο μπορούν να το αναθέτουν σε κάποιον επίτροπο[37]

---

[32] ο Ξενοφών πρωταρχικά ορίζει τον όρο «οικονομία» ως εξής : «οἰκονόμου ἀγαθοῦ εὖ οἰκεῖν τὸν ἑαυτοῦ οἶκον» και γενικά κάθε οίκον.(Ξενοφώντος, *Οικονομικός* 2)

[33] Αριστοτέλους *Πολιτ.* 1253b2a-75

[34] Αριστοτέλους *Πολιτ.*1255a4-5

[35] Αριστ. *Πολιτ.* 1253b16-23.

[36] Αριστ. *Πολιτ.* 1255 b31 «δεσποτικὴ δ' ἐπιστήμη ἐστὶν ἡ χρηστικὴ δούλων».

[37] Αριστ. *Πολιτ.* 1255b35-36.

και αυτοί μπορεί να ασχολούνται με την πολιτική και τη φιλοσοφία.[38] Ειδικότερα για τα ζητήματα του οίκου σε σχέση με την περιουσία, με το *έχειν του οίκου* ο Αριστοτέλης διακρίνει μεταξύ της *οικονομίας* (που είναι η τέχνη ή η επιστήμη διοίκησης των του οίκου και χρησιμοποιείται στην οικογένεια) και της *χρηματιστικής*. Η οικονομική τέχνη του οίκου έχει κυρίως ως στόχο το πως να χρησιμοποιεί τα υπάρχοντα αγαθά του οίκου, ενώ η χρηματιστική τέχνη και το έργο του χρηματιστού είναι το πως θα προμηθεύει τα αγαθά,[39] βλέποντας τα πράγματα με βάση την αρχή περί της κατά φύσιν θεώρησης των καταστάσεων. Επειδή δε υπάρχουν πολλοί τρόποι κτήσης των αγαθών και συγκέντρωσης του πλούτου, ο Αριστοτέλης διακρίνει ως πρώτο τρόπο απόκτησης των αγαθών την κατά φύσιν κτητικήν,[40] όπως συμβαίνει με τους ανθρώπους που ζουν βίο γεωργικό, ληστρικό, θηρευτικό, αλιευτικό, νομαδικό κτλ. Ο πλούτος που μπορεί να συγκεντρωθεί από την κατά φύσιν κτητική δεν είναι απεριόριστος. Άλλο γένος (άλλη κατηγορία) απόκτησης περιουσίας είναι κυρίως εκείνη την οποία «μάλιστα καλούσιν χρηματιστικήν»[41] και σύμφωνα με την οποία δεν υπάρχει όριο αποκτήσεως αγαθών και πλούτου.[42]

Η χρηματιστική αυτή διαφέρει από την προηγούμενη, διότι δεν είναι φυσική αλλά προϊόν εμπειρίας και τέχνης. Η εν λόγω χρηματιστική χρησιμοποιεί την καπηλική τέχνη, την τέχνη των συναλλαγών και το νόμισμα και κυρίως αποσκοπεί στη δημιουργία ή στην απόκτηση μεγάλων χρηματικών ποσών και εν γένει απεριορίστου πλούτου,[43] ενώ η κατά *φύσιν χρηματιστική*, *η κατά φύσιν κτητική* είναι κυρίως η οικονομία που προκύπτει από τη χρήση των καρπών και των ζώων.[44] Κατά τον Αριστοτέλη η μεταβλητική χρηματιστική δικαίως ψέγεται,[45] διότι δεν ανάγεται στη φύση αλλά στις συναλλαγές μεταξύ των ανθρώπων.[46] Επιπλέον ο Σταγιρίτης φιλόσοφος λέγει τα εξής: «Παρά πολύ εὔλογα μισείται η τοκογλυφία, επειδή με αυτήν η περιουσία προέρχεται από το ίδιο το χρήμα και όχι από τη χρήση για την οποία αυτό δημιουργήθηκε Γιατί το χρήμα (νόμισμα) δημιουργήθηκε ως μέσο συναλλαγής, ενώ ο τόκος αυξάνει το ίδιο το χρήμα (γι' αυτό και έλαβε αυτό το όνομα. Γιατί τα γεννήματα είναι ίδια με τους γεννήτορές τους και ο τόκος είναι χρήμα από χρήμα). Είναι λοιπόν αυτός ο τρόπος απόκτησης χρημάτων κατ' εξοχήν αφύσικος».[47] Στο χωρίο αυτό ο Αριστοτέλης είναι εμφανώς

---

[38] Αριστ. *Πολιτ*. 1256a36-37.
[39] Αριστ. *Πολιτ*. 1256a40-12.
[40] Αριστ *Πολιτ*. 1256b28 και Αριστ *Πολιτ*. b37-39.
[41] Αριστ *Πολιτ*. 1256b40-41.
[42] Αριστ *Πολιτ* 1257a1.
[43] Αριστ *Πολιτ.* 125723-24.
[44] Αριστ *Πολιτ*. 1257b36-38.
[45] Αριστ *Πολιτ*. 1258b1.
[46] Αριστ *Πολιτ*. 1258b1-2
[47] Αριστ *Πολιτ*. 1258b2-8: «εὐλογώτατα μισεῖται ἡ ὀβολοστατικὴ διὰ τὸ ἀπ' αὐτοῦ τοῦ νομίσματος εἶναι τὴν κτῆσιν καὶ οὐκ ἐφ' ὅπερ ἐπορίσθη. μεταβολῆς γὰρ ἐγένετο χάριν, ὁ δὲ τόκος αὐτὸ ποιεῖ πλέον (ὅθεν καὶ τοὔνομα τοῦτ' εἴληφεν·ὅμοια γὰρ τὰ τικτόμενα τοῖς γεννῶσιν αὐτά ἐστιν, ὁ δὲ τόκος γίνεται νόμισμα ἐκ νομίσματος)· ὥστε καὶ μάλιστα παρὰ φύσιν οὗτος τῶν χρηματισμῶν ἐστιν».

κατά της τοκογλυφίας και εν γένει της απόκτησης χρημάτων δια του τοκισμού, διότι αυτός ο τρόπος απόκτησης χρημάτων είναι ο κατ' εξοχήν παρά φύσιν τρόπος. Αλλά τί ακριβώς τούτο σημαίνει;

Όπως ήδη είδαμε, το ενεργείν και πράττειν σύμφωνα με τη φύση είναι για τον Αριστοτέλη μια ασφαλής αρχή, γιατί κατά τούτον η φύσις «ουδέν μάτην ποιεῖ». Άρα η απομάκρυνση από τις πρακτικές που καθιερώνονται από τη φύση των πραγμάτων και η υιοθέτηση δραστηριοτήτων που δεν είναι κατά φύσιν ενεργήματα πάντοτε επικρίνεται (όπως συμβαίνει με την *ανταλλακτική χρηματιστική*), ενώ η οβολοστατική κατ' αυτόν *μισείται*. Από που λοιπόν προκύπτει το εν λόγω μίσος και γιατί ο Αριστοτέλης συμφωνεί με μία τέτοια στάση;

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό φαίνεται να συνάγεται από τα όσα ήδη είπαμε για την πολιτική κοινωνία, τη συγκρότηση της πόλεως, το σκοπό της πολιτικής, την ιδιότητα του πολίτη και *το έργο* του ανθρώπου και του πολίτη. Η πολιτική κατά τον Αριστοτέλη είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ηθική (δηλαδή με την ηθική αρετή) και με το *έργο* του ανθρώπου που έχει ως σκοπό του όχι απλώς το ζην, αλλά το ευ ζην, το ευ ποιείν, τον ευδαίμονα βίο. Κατά τον Αριστοτέλη ο εν λόγω βίος δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί από τον άνθρωπο που δεν ασκεί κάποιο *έργο*[48] και που μάλιστα είναι άσχετος με ό,τι ο φιλόσοφος θεωρεί ως κατ' εξοχήν *έργον του ανθρώπου*. Το τοκίζειν λοιπόν δεν δηλώνει εμπλοκή σε κάποιο έργο που να δείχνει δημιουργία και εκτέλεση αγαθών πράξεων. Αν ο Αριστοτέλης εδέχετο ως παραδεκτή μορφή ενασχόλησης την οβολοστατική (την τοκογλυφία), τούτο θα εσήμαινε ότι δεν επιδιώκει την συγκρότηση μιας πολιτείας που έχει ως στόχο τον αγαθό βίο, διότι η απόκτηση χρημάτων άνευ ουδενός κόπου είναι αδιάψευστο τεκμήριο μιας πολιτείας όπου οι αξίες που αποδέχεται ο Αριστοτέλης και η αντίληψή του για τον άνθρωπο έχουν πλήρως ανατραπεί. Για τον ίδιο περίπου λόγο δεν επαινεί, αλλά ψέγει και την *συναλλακτική χρηματιστική*. Επί πλέον σε σχέση με τη μη φυσική χρηματιστική η στάση του Αριστοτέλη γίνεται πιο κατανοητή, αν υποτεθεί ότι αυτή μπορεί να ασκείται από τους ελευθέρους πολίτες στις δημοκρατικές πολιτείες, στις οποίες οι πολίτες ταυτόχρονα ασκούν εξουσία και κρίνουν δικαστικώς. Όπως είναι φυσικό, η ευθύνη του πολίτη και η άσκηση του έργου του πολίτη, δηλαδή του «μετέχειν κρίσεως και αρχής», είναι κάτι που δεν συμβιβάζεται με την άσκηση του έργου που κάνει ο κατ' εξοχήν χρηματιστής στη *συναλλαγματική χρηματιστική*. Οι δραστηριότητες αυτής της τέχνης μπορεί να εμπλέκουν τον πολίτη σε επικίνδυνες καταστάσεις και σε βλαπτικές ενέργειες για τους άλλους πολίτες αλλά

Αξίζει ενταύθα να λεχθεί ότι ο Αριστοτέλης με τα όσα λέγει για το νόμισμα και την ανάγκη κυκλοφορίας του δια των συναλλαγών *(μεταβολῆς γὰρ ἐγένετο χάριν)* φαίνεται να επισημαίνει το *«παράδοξον της φειδούς»* που νομίζεται ότι το πρώτον παρετηρήθη από τον Adam Smith (*The wealth of the Nations*, Dover Publications, Mineola, New York 1961, p. 1167), που πρόσεξε τα όσα γράφει ο Bernard Mandeville (The Fabble of the Bees-1714). Η οβολοστατική λοιπόν που δηλώνει την ακινησία του νομίσματος είναι ακριβώς αντίθετη με την ουσία του νομίσματος, γι΄ αυτό και καταδικάζεται και μισείται.

[48] Η άσκηση έργου υπό του ανθρώπου είναι βασικό κριτήριο για τον Αριστοτέλη, προκειμένου να εκτιμήσει την ποιότητα του τρόπου της ζωής του ανθρώπου.

και για την πολιτεία. Ακόμη η τοκογλυφία, ως πράξη ενεργουμένη υπό προσώπων-πολιτών εντός της πολιτικής κοινωνίας, δημιουργεί εκ των πραγμάτων πάθη, μίση και ποινικά αδικήματα. Γι' αυτό και σήμερα απαγορεύεται, θεωρείται έγκλημα και κατά περίπτωση διώκεται.[49]

Όπως είναι φανερό και σήμερα αλλά και στην εποχή του Αριστοτέλους, αυτή η δραστηριότητα είναι κάτι το μισητό, γιατί, εκτός των άλλων, αλλοιώνει, υποβαθμίζει και σχεδόν καταστρέφει την ποιότητα των προσωπικών και κοινωνικοπολιτικών σχέσεων. Επομένως ο Αριστοτέλης, εάν εδέχετο την οβολοστατική ως αποδεκτή διαδικασία και πρακτική για τους πολίτες, κατ' ουσίαν θα σήμαινε ότι δεν αποδέχεται την έννοια της πόλεως και του πολίτου, όπως θέλει να ισχύει στη δημοκρατικής υφής πολιτική κοινωνία και εν γένει στην ορθά συγκροτημένη πολιτική κοινωνία που κατά αυτόν καλείται «πολιτεία». Γιατί ποία ομόνοια και φιλία μπορεί να αναπτυχθεί μεταξύ των πολιτών, όταν κάποιοι οικονομικά ισχυροί εκμεταλλεύονται τους οικονομικά ασθενείς δια του τοκισμού ή δια της εκμετάλλευσης αυτών με οποιονδήποτε άλλον τρόπο;

Θα πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι ο Σταγιρίτης φιλόσοφος έχει σωστή αντίληψη για το τί πράγματι συμβαίνει στην εποχή του σε διάφορες πολιτείες σχετικά με τα οικονομικά ζητήματα και μάλιστα γνωρίζει καλά ότι η πιο ισχυρή μορφή της μεταβλητικής χρηματιστηριακής είναι η δημιουργία μονοπωλίου, το *γενέσθαι μονοπώλιον ή το κατασκευάζειν μονοπώλιον,* όπως σαφώς λέγει.[50] Μάλιστα ο Αριστοτέλης λέγει ότι οι πολιτικοί άνδρες πρέπει να γνωρίζουν καλά αυτά τα πράγματα, δηλαδή το πώς μπορεί να συγκεντρωθούν οικονομικοί πόροι και μάλιστα με μονοπωλιακό τρόπο, γιατί πολλές πόλεις έχουν ανάγκη, περισσότερο από μια οικογένεια, τα χρήματα που αποκτώνται με τέτοιες μεθόδους. Γι' αυτό αναφέρει ότι υπάρχουν πολιτικοί που ασχολούνται αποκλειστικά και μόνον με τέτοια ζητήματα. Λέγει δε συναφώς τα εξής: «Αυτά βέβαια είναι χρήσιμο να τα γνωρίζουν και οι πολιτικοί. Διότι πολλές πόλεις έχουν ανάγκη, όπως μια οικογένεια και μάλιστα ακόμη περισσότερο, από χρήματα που αποκτώνται με τέτοιες μεθόδους, γι' αυτό και κάποιοι πολιτικοί ασχολούνται αποκλειστικά και μόνο με τέτοια πράγματα».[51]

---

[49] Γι' αυτό άλλωστε και σήμερα στις ελεύθερες, ανοικτές και δημοκρατικές πολιτικές κοινωνίες τίθενται περιορισμοί σε σχέση με τα έργα και τις δραστηριότητες στις οποίες εμπλέκονται οι δικαστικοί, οι βουλευτές και άλλοι ανώτεροι κρατικοί υπάλληλοι (μη συμμετοχή σε κερδοσκοπικές επιχειρήσεις, σε εξωχώριες εταιρείες κτλ).

Στην Ελλάδα ο Νόμος 3849/2010, που είχε ψηφισθεί στη Βουλή με ευρεία πλειοψηφία, απαγόρευε καθολικά την συμμετοχή υπουργών και βουλευτών σε εξωχώριες εταιρείες και μάλιστα, εκτός των χρηματικών ποινών, προέβλεπε την αυτοδίκαιη έκπτωση από το αξίωμα του οποιουδήποτε παραβάτη. Ο δε ελλαδικός Αστικός Κώδικας (άρθ. 293 και 294) θέτει νομικές προϋποθέσεις για τον τόκο και τον τοκισμό.

[50] Αριστ. *Πολιτ*. 1259a20-21 και 1259 και 1259a 31-32.

[51] Αριστ, *Πολιτ*. 1259a35-36: «χρήσιμον δὲ γνωρίζειν ταῦτα καὶ τοῖς πολιτικοῖς. πολλαῖς γὰρ πόλεσι δεῖ χρηματισμοῦ καὶ τοιούτων πόρων, ὥσπερ οἰκίᾳ, μᾶλλον δέ· διόπερ τινὲς καὶ πολιτεύονται τῶν πολιτευομένων ταῦτα μόνον».

Άρα ο Σταγιρίτης γνωρίζει[52] τα εμπορικά συστήματα, τις συναλλαγές και τα τεχνάσματα που χρησιμοποιούνται στις πολιτείες της εποχής του, αλλ' αυτό δεν σημαίνει ότι οι πρακτικές αυτές είναι σύμφωνες με την αντίληψή του για τη δίκαιη πολιτεία και εν γένει για την πολιτεία που έχει ως σκοπό της τον αγαθό βίο και επιδιώκει την ευημερία και την ευδαιμονία του πολίτου, αλλά και όλων εν γένει των μελών της πολιτικής κοινωνίας.

Οι πολιτείες που θέτουν ως στόχο τους το *κερδαίνειν* και την απεριόριστη αύξηση του πλουτισμού δεν πρέπει να θεωρούνται ως ορθές πολιτείες, αλλά, ανεξαρτήτως από το είδος του πολιτεύματος που έχει κάθε πολιτεία, πρέπει και μόνον γι' αυτό το λόγο να λογίζονται ως *παρεκβατικές* πολιτείες. Οι απόψεις του Αριστοτέλη για την ορθή δομή, το σκοπό και τη λειτουργία της οικονομίας μέσα στην πολιτική κοινωνία διέπονται από εσωτερική συνέπεια.

Κατά τον Σταγιρίτη λοιπόν φιλόσοφο υπάρχει *η κατά φύσιν κτητική* μορφή της οικονομίας που συνίσταται στην ανταλλαγή των προϊόντων (πρωτογενής οικονομική ζωή). Κατόπιν υπάρχει και *η κατά φύσιν χρηματιστική* (μορφή της οικονομίας) που ασχολείται με τα προϊόντα που έχουν σχέση με τους καρπούς της γης και τα ζώα (κτήματα και καλλιέργεια της γης, γεωργία, αλιεία, μελισσοκομία, κτηνοτροφία, πτηνοτροφία κτλ) και η οποία έχει καλώς και στη συνέχεια υπάρχει *η μεταβλητική (συναλλακτική) χρηματιστική,* που έχει σχέση με *τις συναλλαγές μεταξύ των ανθρώπων*, όπως είναι το εμπόριο (θαλάσσιο, χερσαίο και μεταπρατικό), τον τοκισμό και την έμμισθη χειρωνακτική εργασία. Το τρίτο είδος της *χρηματιστικής* (μικτή μορφή της χρηματιστικής) έχει να κάνει με την εκμετάλλευση των προϊόντων προερχομένων εκ της γης (υλοτομία, ορυκτοτομία και εν γένει μεταλλευτική). Επομένως το κριτήριο του Αριστοτέλη είναι και εδώ το ενεργείν και πράττειν κατά φύσιν. Η απομάκρυνση από την αρχή αυτή κατακρίνεται, όπως συμβαίνει με την μεταβλητική χρηματιστική που δικαίως κατ΄αυ-

[52] Η διαφοροποίηση των πόλεων κρατών του ελληνικού κόσμου ως προς το είδος του πολιτεύματος (δημοκρατικές, ολιγαρχικές, τυραννικές πολιτείες), όπως είναι εύλογο, είχε δημιουργήσει τις κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη του τραπεζικού συστήματος (δανεισμός, καταθέσεις, τόκος, νομισματικές συναλλαγές) το οποίο στην Αθηναίων πολιτεία ήταν στα χέρια των μετοίκων, των δούλων και των απελεύθερων. Για την τραπεζική κατάσταση στην Αθήνα και αλλαχού παίρνουμε έγκυρες πληροφορίες από τους λόγους των Αττικών ρητόρων (Δημοσθένους, Ισοκράτους, Αισχίνου και άλλων). Μάλιστα ο Ισοκράτης έχει γράψει λόγο που ονομάζεται «τραπεζιτικός» (Βλέπε Ισοκράτους, *τραπεζιτικός,* Εκδόσεις Παπύρου, Αθήναι 1975). Ο δε Δημοσθένης έχει λόγους καλουμένους «επιτροπικούς», όπως είναι ο λόγος που τιτλοφορείται «*Προς Φορμίωνα περί δανείου*» (Εκδόσεις Παπύρου, Αθήνα 1975) που στρέφεται κατά του Πασίωνος. Την σημαντικότερη δε τράπεζα στην Αθήνα φαίνεται ότι είχε ο Πασίων, παλαιός δούλος των τραπεζιτών Αντισθένους και Αρχεστράτου, που απελευθερώθηκε από αυτούς και ανέλαβε ως κύρια εργασία του την διοίκηση της τράπεζας. Στην τράπεζά του ήταν καταθέτης και ο πατέρας του Δημοσθένους (βλέπε: Ισοκράτους, *τραπεζιτικός*, έ.α., σελ 242). Ο Πασίων είχει κατηγορηθεί και ως καταχραστής, αφού, όπως είχαν τα πράγματα, η κατάθεση στην τράπεζα εγίνετο χωρίς μάρτυρες και επομένως η κατάχρηση ήταν κάτι το ευχερές (Για το τραπεζικό σύστημα στην αρχαία Ελλάδα βλέπε Κυριακόπουλου Ι. Παναγιώτη και Σκιαδιώτη Χ. Μαρία, *Χρήμα, τράπεζες και δάνεια στην αρχαία Ελλάδα,* Εκδόσεις Ν. και Σ. Μπασιούλα, Αθήνα 2015). Ομοίως βλέπε και Αναστασίου Καραγιάννη, *Η αρχαιοελληνική πρωτοπορία στα οικονομικά*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2007, σελ 171-178.

τόν ψέγεται[53] και την οβολοστατική που μισείται[54]. Η καταδίκη της μη κατά φύσιν χρηματιστικής και η *της οβολοστατικής*, που στις σημερινές πολιτείες είναι η βάση του τραπεζικού συστήματος, γίνεται, όπως είπαμε, για λόγους ηθικούς και πολιτικούς, επειδή δηλαδή μεταβάλλει κατ' εξοχήν τον σκοπό ύπαρξης και λειτουργίας της ορθής πολιτείας, γιατί καθιστά άμεσα (όπως συμβαίνει με την ολιγαρχία) ή έμμεσα ως κριτήριο και σκοπό του βίου το κέρδος και το *επιδιώκειν τ*ον απεριόριστο πλούτο και όχι τον αγαθό βίο και επειδή αντίκειται με την αντίληψη του Αριστοτέλη για την έννοια του πολίτη. Ακόμη, όπως είπαμε, ο Αριστοτέλης φαίνεται να γνωρίζει καλά το τί γίνεται στην αρχαία πολιτική κοινωνία των Αθηνών αλλά και άλλων ελληνικών πόλεων με *το τραπεζικό* σύστημα και την λειτουργία του και για το οποίο σύστημα οι λόγοι των Αττικών ρητόρων που αποκαλύπτουν όλες τις μεθοδεύσεις και τα τεχνάσματα περί το δανίζειν, το δανείζεσθαι, το *παρακαταθέτειν χρηματικά ποσά*, τα είδη του επιτοκίου και τις δικαστικές διαδικασίες δείχνουν την κοινωνική πολυπλοκότητα και τις δυσχέρειες που αναφαίνονται για την προστασία του κύρους των πολιτών και των αρχών της πολιτικής κοινωνίας. Επομένως, δεδομένης της δουλείας, των έργων στα οποία οι δούλοι ασκούνται να επιτελούν, το έργο του πολίτου *καθό πολίτου* (ιδιαίτερα στη δημοκρατική πολιτεία) και της ορθής αντίληψης των Ελλήνων διανοητών και φιλοσόφων περί της σχέσεως ηθικής και πολιτικής, ο Αριστοτέλης ορθότατα ψέγει την μεταβλητική χρηματιστική και είναι σαφώς κατά της οβολοστατικής.

Είναι προφανές ότι ο Σταγιρίτης φιλόσοφος δεν επιθυμεί τον περιορισμό της ελεύθερης δράσεως των πολιτών και εν γένει των ανθρώπων της πολιτικής κοινωνίας, αλλ' ούτε αποδέχεται ως στόχο και σκοπό του ζην το κερδαίνειν και εν γένει ό,τι σήμερα καλείται «υπεραύξηση του κέρδους» (maximization of profit).Το ότι σήμερα στο Δυτικό κόσμο αλλά και αλλού υπάρχουν κράτη και πολιτείες που απαγορεύουν άμεσα ή έμμεσα να εμπλέκονται πολιτικοί που νομοθετούν και ασκούν εκτελεστική εξουσία σε τέτοιες οικονομικές και χρηματιστηριακές δραστηριότητες είναι κάτι που δείχνει τη σοφία των αριστοτελικών ιδεών και αντιλήψεων. Ο Αριστοτέλης, ως γνώστης των καταστάσεων και πρακτικών στις αρχαίες πολιτείες, συνιστά στους πολιτικούς που επιδιώκουν να προστατεύσουν την πολιτική και το συμφέρον της πολιτείας στην οποία πολιτεύονται να συγκεντρώνουν και τις σποραδικές πληροφορίες με τη βοήθεια των οποίων μερικοί χρηματιστές πλούτισαν,[55] γιατί αυτό είναι κάτι που μπορεί να χρειασθεί πιθανόν σε έκτακτες περιπτώσεις, όπως είναι η περίπτωση πολέμου.

γ. Χρηματιστηριακές συναλλαγές και η πολιτική κοινωνία και η πολιτεία σήμερα

Η άποψη αυτή του Σταγιρίτη φιλοσόφου έχει μεγάλη μάλιστα χρησιμότητα για τους

[53] Αριστ *Πολιτ*. 1258b1.

[54] Αριστ *Πολιτ.* 1258b2 «εὐλογώτατα μισεῖται».

[55] Αριστ. *Πολιτ*. 1259a3-6 «ἔτι δὲ καὶ τὰ λεγόμενα σποράδην, δι' ὧν ἐπιτετυχήκασιν ἔνιοι χρηματιζόμενοι, δεῖ συλλέγειν. πάντα γὰρ ὠφέλιμα ταῦτ' ἐστὶ τοῖς τιμῶσι τὴν χρηματιστικήν».

καλούς πολιτικούς στη σημερινή κατάσταση πραγμάτων στην οποία κυριαρχούν οι χρηματιστηριακές συναλλαγές και στις οποίες οι απλώς εμπλεκόμενοι και συναλλασσόμενοι πολίτες και άνθρωποι επαφίενται μόνον στους κανονισμούς και στις διαδικασίες που τυχαίνει να γνωρίζουν,[56] γιατί το χρηματιστηριακό και τραπεζικό και ενίοτε το μεικτό χρηματιστηριακό και τραπεζικό αλλά και αξιολογικό σύστημα είναι πολύ περίπλοκο και φαίνεται ότι είναι σχεδόν αδύνατο να ελεγχθεί αποτελεσματικά, βλέποντας τα πράγματα από τη σκοπιά της άυλης οικονομίας και από οικουμενική άποψη. Τα συμβαίνοντα λοιπόν στο χρηματιστήριο δεν έχουν καμιά σχέση με τα πρωτογενή αγαθά ούτε με την ανταλλακτική χρηματιστική του Αριστοτέλους στην οικονομία, αλλ' είναι κυρίως άυλα αγαθά και εν γένει αξίες που μπορεί να αποκρύπτονται, να υποτιμώνται ή να υπερτιμώνται και εν γένει να μεταβάλλονται ταχύτατα και ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούν στη σχεδόν παγκόσμια αγορά και πολύ περισσότερο φαίνονται να επηρεάζονται άμεσα από τις ενέργειες στις οποίες προβαίνουν οι διάφορες εταιρείες αξιολόγησης (όπως η Standard & Poor's Financial Services, η Moodys, η Goldman Sachs, κλπ.). Οι εν λόγω εταιρείες μπορεί να αναβαθμίζουν ή να υποβαθμίζουν την οικονομία διαφόρων κρατών και επιχειρήσεων, χωρίς να είναι εύκολο να ελεγχθεί η αντικειμενικότητα των ενεργειών τους και η αλήθεια των ισχυρισμών τους ούτε από μεγάλα και ισχυρά κράτη, όπως είναι οι ΗΠΑ.

Σε σχέση με την κατάσταση των χρηματιστηρίων στη σημερινή ελεύθερη καπιταλιστική οικονομία αξίζει να αναφερθούμε στα όσα δημοσίευσε ο πρώην Πρόεδρος της Παγκόσμιας Ένωσης Φιλοσοφικών Εταιρειών (FISP) ο Αμερικανός Καθηγητής William McBride για τον Διευθυντή της J. P. Morgan, ο οποίος είπε πρόσφατα για τη Γερουσιαστή των Ηνωμένων Πολιτειών, την Καθηγήτρια Elizabeth Warren, η οποία δίδαξε οικονομικά στο Harvard University και η οποία είναι από τις πιο έξυπνες κριτικούς της σύγχρονης οικονομίας: «Δεν γνωρίζω αν αυτή {η Elizabeth Warren} κατανοεί πλήρως το παγκόσμιο τραπεζικό σύστημα». Η γνώμη μάλιστα του Αριστοτέλη που τονίζει ότι οι πολιτικοί πρέπει να ξέρουν τα τεχνάσματα με τα οποία κάποιοι *κατασκευάζουν μονοπώλια* και εν γένει σήμερα επιζητούν το απεριόριστο κέρδος προσλαμβάνει ειδική βαρύτητα, αν δώσουμε τη δέουσα προσοχή στα όσα υποστηρίζει στο εν λόγω άρθρο ο Καθηγητής W. McBride. Κατά τον W. McBride οι κανόνες και οι κανονισμοί των χρηματιστηρίων δεν είναι «*γραμμένοι στην πέτρα»,* αλλά φαίνεται ότι μεταβάλλονται κατά τα σχέδια και προς όφελος αυτών που γνωρίζουν πολύ καλά πως λειτουργεί το παγκόσμιο τραπεζικό σύστημα (World banking system). Γι' αυτό και η σε βάθος γνώση των χρηματιστηριακών πραγμάτων είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τους πολιτικούς που επιθυμούν να ασκήσουν το έργο τους με αλήθεια και δικαιοσύνη. Και καλά θα κάνουν οι ακέραιοι πολιτικοί (όπου υπάρχουν) να προσέχουν τι ακριβώς λέγει ο Σταγιρίτης φιλόσοφος, γιατί διαφορετικά, αφού η οικονομική δραστηριότητα έχει σχεδόν ξεφύγει από τη φυσική κατάσταση των πραγμάτων και έχει καταστεί άυλη και αδιαπέραστα περίπλοκη, οι άνθρωποι και οι πολίτες μπορεί να υφίστανται μεγάλη βλάβη και

[56] Ενίοτε οι βασικοί κανόνες και οι διαδικασίες μπορεί να μην είναι σαφείς ούτε να τηρούνται πάντοτε και μπορεί να μεταβάλλονται κατά τρόπον αδιόρατο.

ενίοτε οικονομική καταστροφή, ενώ μπορεί να κυριαρχούν διάφοροι απατεώνες, όπως ο Bernard Madoff στο Χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης.[57] Άλλωστε ο Καθηγητής W. McBride λέγει ότι τέτοιες καταστάσεις αναφαίνονται κυρίως εκεί που ως πρώτη ηθική και πολιτική αρχή τίθεται «η υπερμεγένθυση του κέρδους» (maximisation of profit).[58]

Όπως είναι εύλογο, με τις οικονομικές αντιλήψεις του Αριστοτέλη έχουν ασχοληθεί αρκετοί ερευνητές και μελετητές της ιστορίας[59]της οικονομίας και των οικονομικών θεωριών. Ορισμένοι εξ αυτών έτειναν στο να απαξιώσουν τις οικονομικές αντιλήψεις των Ελλήνων διανοητών και φιλοσόφων, ενώ άλλοι που είχαν ορθή κατανόηση των ελληνικών ιδεών και αντιλήψεων και εν γένει του πολιτισμού των Ελλήνων και δεν βασίζονταν απλώς σε ορισμένα μόνο χωρία, κακώς ερμηνευμένα, διατύπωσαν τη γνώμη για τη συμβολή των Ελλήνων διανοητών και φιλοσόφων στα της οικονομικής επιστήμης που αρχίζει με τον Ησίοδο[60] και τους άλλους Προσωκρατικούς, προχωρεί με τον Πλάτωνα και τον Ξενοφώντα και φυσικά κορυφώνεται με τις αντιλήψεις του Αριστοτέλη στα *Πολιτικά* και *Ηθικά Νικομάχεια*.

Ο Ξενοφών[61] μάλιστα είχε τελείως παραγκωνισθεί και υποτιμηθεί. Είναι ευτύχημα ότι ο βαθυστόχαστος και σοφός Καθηγητής των οικονομικών και πολλάκις διατελέσας Υπουργός των Οικονομικών διαφορετικών κυβερνήσεων, Αθανάσιος Κανελλόπουλος, ασχολήθηκε εκτενώς με το εν λόγω ζήτημα και ανέτρεψε τις ενίοτε άκριτα και ίσως σκόπιμα προβαλλόμενες μειωτικές απόψεις για τις οικονομικές θέσεις των Ελλήνων διανοητών και αποκατέστησε τα πράγματα.[62] Η συμβολή του Αθαν. Κανελλόπουλου,

---

[57] Βλέπε W. McBride, έ.α, σελ 187. Βλ. επίσης το περιοδικό *The Hightower Lowdown 17*, *7* (July 2015), σελ. 49.

[58]Έ.α, σελ 187.

[59] Βλέπε τη συναφή βιβλιογραφία: Barry Gordon, *Economic Analysis before Adam Smith*, MacMillan 1975, Joseph A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, N.Y Oxford University Press 1959, Χουμανίδη Α.Θ. *Οικονομική Ιστορία και εξελίξεις των οικονομικών θεωριών*, Παπαζήσης 1980, Α. Ανδρεάδη, *Ιστορία της Ελληνικής δημόσιας οικονομίας*, Αθήνα 1928, Joseph Spengler, *Origins of Economic thought and justice*, Southern Illinois University Press 1980. Brickhouse R. *Η εξέλιξη της οικονομικής σκέψης από την αρχαία Ελλάδα μέχρι σήμερα*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2009.

Κατά την άποψή μου η πιο σημαντική μελέτη και έρευνα για την Ελληνική οικονομία είναι το έργο του Αθαν. Κανελλοπούλου, *Σύγχρονες οικονομικές σκέψεις των αρχαίων Ελλήνων*, επιμέλεια Νέδας Κανελλοπούλου, Εκδόσεις Ν. Σύνορα. Α. Α. Λιβάνης, Αθήνα 1996. Στο έργο αυτό σωστά εξαίρονται οι αντιλήψεις του Ξενοφώντα και του Αριστοτέλους για την οικονομία.

[60] Ο Ησίοδος, μολονότι δεν έχει ξεφύγει από τη μυθική διανόηση, εν τούτοις πολλά πράγματα σχετικά με την οικονομική ζωή τα αντιλαμβάνεται σωστά (ανταγωνισμός, αξία της εργασίας, σπουδαιότητα της δικαιοσύνης κλπ.). Ο Σόλων είναι μέγας πολιτικός (statesman) και βαθύς γνώστης των πραγμάτων της οικονομίας, της ηθικής και πολιτικής.

[61] Ο Ξενοφών κυρίως με τα έργα του *Οικονομικός* και *Πόροι ή Περί προσόδων*_δείχνει ότι έχει σωστή κατανόηση της ιδιωτικής και δημόσιας οικονομίας. Το έργο του *Πόροι* εξετάζει σημαντικά δημοσιονομικά θέματα, όπως η κυκλοφορία του χρήματος, το είδος των κινήτρων (υλικές και ηθικές αμοιβές), οι επενδύσεις κτλ. _

[62] Οι απόψεις του εκτίθενται στο μετά τον θάνατό του δημοσιευθέν έργο του με τίτλο *Σύγχρονες οικονομικές σκέψεις των αρχαίων Ελλήνων*, έ.α.

Αξίζει μάλιστα να τονισθεί ότι πέρασαν δώδεκα περίπου χρόνια από 1996 για να αναγνωρισθεί

εκτός των άλλων, συνίσταται στο ότι απέδειξε πως οι νεώτεροι ερευνητές που καλόπιστα μπορεί να υποτίμησαν την οικονομική διανόηση των Ελλήνων φαίνεται ότι έπραξαν τούτο, επειδή δεν κατενόησαν την ουσία του ελληνικού πολιτισμού και θέλησαν απλώς να δουν τα πράγματα της ελληνικής οικονομίας με τη δική τους τεχνική και λαθεμένη μέθοδο και με τον τρόπο θεώρησης των οικονομικών πραγμάτων που ξεχωρίζει ή αποξενώνει την οικονομία από την πολιτική και την ηθική. Στην αρχαία ελληνική διανόηση τα τρία αυτά πράγματα είναι στενά συνδεδεμένα και έχουν κοινή χρήση (*σύγχρηση*)[63] και μάλιστα η προτεραιότητα ανήκει στην ηθική, ακολουθεί η πολιτική που πραγματώνει τους στόχους της ηθικής και η οικονομία που είναι η ρύθμιση τω πραγμάτων της πολιτικής κοινωνίας με βάση την πολιτική και ηθική. Γι' αυτό ακριβώς και ο Αριστοτέλης είναι κατά της επιδίωξης του ακόρεστου πλουτισμού και ο στόχος του είναι κατ εξοχήν ο μέτριος βίος, το ευ ζην που σημαίνει και το ευ ποιείν και ζην κατ' αρετήν και τέλος η ευδαιμονία.

Το κατ' αρετήν ζην σήμερα βέβαια δεν αναιρείται για τα άτομα, αλλά τα κοινωνικοπολιτικά πράγματα έχουν μεταβληθεί,[64] εξαιτίας της ασύμμετρης οικονομικής παγκοσμιοποίησης, των περίπλοκων καταστάσεων που εξ αυτής αναφαίνονται και κυριαρχούν στα διεθνή και παγκόσμια ζητήματα και του ανελέητου και δυσχερώς ελεγχόμενου παγκόσμιου τραπεζικού συστήματος, όπως γίνεται φανερό με όσα ήδη αναφέραμε.[65] Άλλωστε η κρίση στην οποία ζούμε και που φάνηκε εξ αφορμής της πτώχευσης της Lehman Brothers Bank (2008) έχει καταστήσει το πράγμα φανερό, αν και οι υπάρχοντες κανόνες και οι θεσμοί φαίνονται εν πολλοίς ανίσχυροι για τον αποτελεσματικό έλεγχο των τραπεζών και την προστασία των ανθρώπων, των εθνών και των λαών.

Δεδομένου του θεσμού της δουλείας και λαμβάνοντας υπόψη την αντίληψη για το τι είναι το έργο του πολίτη, το τραπεζικό σύστημα-με την έννοια της *μεταβλητικής* χρηματιστικής- δεν ήταν δυνατόν παρά να είναι στα χέρια των μη πολιτών (κυρίως των μετοίκων, τω δούλων και των απελεύθερων) που δρούσαν στην πολιτική κοινωνία της αθηναϊκής δημοκρατίας. Ο Αριστοτέλης είναι εσωτερικά συνεπής στις απόψεις του για την υφή, το σκοπό και το έργο της πολιτείας που κατ' εξοχήν ενδιαφέρεται για όλους του ανθρώπους της πολιτικής κοινωνίας και τους πολίτες σύμφωνα με το κρι-

---

παγκοσμίως η συμβολή του Ξενοφώντα με την ομιλία Roger Myerson κατά τη λήψη του Βραβείου Νόμπελ της οικονομίας το 2007. Αυτό δείχνει το πόσο σημαντικές είναι οι απόψεις του Αθαν. Κανελλοπούλου για τον Ξενοφώντα, γράφοντα κατά την δεκαετία του 1990.

63 Α. Κανελλόπουλου, έ.α. σελ. 46.

64 Κατά τον Α. Κανελλόπουλο, γράφοντα κατά το 1990, η *σύγχρησ*η των τριών αρχών (ηθικής, πολιτικής και οικονομίας) που κυριαρχεί κατά την ελληνική αρχαιότητα φαίνεται ότι «βαθμιαία υιοθετείται από τους παράγοντες της πολιτικής, οικονομικής και ηθικής ζωής» (έ. α, σελ. 44) . Η άποψη του αυτή, μολονότι ορθή τότε, σήμερα, με την κατίσχυση της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, φαίνεται να αναιρείται, λόγω του ανεπίτρεπτου ανταγωνισμού, που δεν είναι απλώς ανταγωνισμός της άμιλλας, αλλ' ο ανελέητος οικονομικός ανταγωνισμός και το ανεπίτρεπτο και δυσεξέλεγκτο των χρηματιστηριακών καταστάσεων.

65 Βλέπε τα όσα είπαμε σε συνάφεια με το άρθρο του William L. McBride για το χρηματιστήριο της Ν. Υόρκης.

τήριο της δικαιοσύνης και με τις αρχές της πολιτικής κοινωνίας που συγκροτούν την *πολιτεία* και διαφοροποιούν αυτή από τις *παρεκβατικές πολιτείες*. Η νεότερη πολιτική αντίληψη για την αυστηρή και συνταγματική διάκριση των εξουσιών εντός της πολιτείας (νομοθετική, δικαστική, εκτελεστική εξουσία), μολονότι έχει αρχαία αφετηρία και σύγχρονη εγκυρότητα, δεν φαίνεται ότι μπορεί απλά να αντιμετωπίσει και να ελέγξει τα πράγματα που προκύπτουν από τη δράση των ισχυρών, με παγκόσμια εμβέλεια, οικονομικών παραγόντων και χρηματιστηριακών συγκροτημάτων.

Το πρόβλημα δεν είναι απλώς γνωσιολογικό, αλλ' είναι ταυτόχρονα αξιολογικό, πολιτικό και οικονομικό και γι' αυτό οπωσδήποτε φιλοσοφικό που συνάπτεται με το σκοπό της πολιτείας και τον τρόπο ζωής των ανθρώπων της πολιτικής κοινωνίας.

Επομένως οι απόψεις του Αριστοτέλη για την οικονομία, την πολιτική κοινωνία και την πολιτεία, μολονότι εσωτερικά συνεπείς και ως εκ τούτου έγκυρες, δεν είναι δυνατόν να συμφωνούν με τη σημερινή κατάσταση πραγμάτων στην παγκόσμια οικονομία, αφού στηρίζονται σε άλλες, μολονότι σωστές κατά την γνώμη μου, ηθικές και μεταφυσικές προϋποθέσεις για το είναι και το σκοπό του ανθρώπου και της πολιτείας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανδρεάδη Α., *Ιστορία της Ελληνικής δημόσιας οικονομίας*, Αθήνα 1928.

Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Έκδοση Οξφόρδης.

Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Έκδοση Οξφόρδης.

Brickhouse R. *Η εξέλιξη της οικονομικής σκέψης από την αρχαία Ελλάδα μέχρι σήμερα,* Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2009.

Γεωργούλη Κ, *Αριστοτέλης ο Σταγιρίτης*, Θεσσαλονίκη 2000.

Crespo, Ricardo F., *Philosophy of the Economy. An Aristotelian Approach.* Springer 2013

Δημοσθένους *Προς Φορμίωνα περί δανείου*, Εκδόσεις Παπύρου, Αθήνα 1975

Gordon Barry, *Economic Analysis before Adam Smith*, MacMillan 1975,

Ισοκράτους, *τραπεζιτικός,* Εκδόσεις Παπύρου, Αθήναι 1975.

Κανελλοπούλου Αθαν., *Σύγχρονες οικονομικές σκέψεις των αρχαίων Ελλήνων*, επιμέλεια Νέδα Κανελλοπούλου, Εκδόσεις Ν. Σύνορα. Α. Α. Λιβάνης, Αθήνα 1996.

Καραγιάννη Αναστασίου, *Η αρχαιοελληνική πρωτοπορία στα οικονομικά,* Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2007.

Κυριακόπουλου Ι. Παναγιώτη και Σκιαδιώτη Χ. Μαρία, *Χρήμα, τράπεζες και δάνεια στην αρχαία Ελλάδα*, Εκδόσεις Ν. και Σ. Μπασιούλα, Αθήνα 2015.

Λιανού Θ. *Η πολιτική οικονομία του Αριστοτέλη*, Αθήνα 2012.

Μαντζαρίδη Γεωργίου Ι., «Ο τόκος κατά τους Πατέρες της Εκκλησίας», Περιοδικό Σύναξις, τ. 129, 1-4.

McBride, William L. «Μία κριτική ματιά στο σύστημα των αναγκών μας», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση,* τευχ. 96 (2015), 179-188.

Meier Christian και Raaflaub Kurt, *A Culture of Freedom, Ancient Greece and the Origins of Europe*, Oxford University Press, 2011.

Ξενοφώντος, *Οικονομικός,* Μ. Κεκροπούλου, Εισαγωγή, μετάφραση. Ενάλιος, Αθήνα 1997.

Ξενοφώντος, *Πόροι ή Περί προσόδων*. Σ. Τζουμελέα, Εισαγωγή, μετάφραση, σημειώσεις. Αθήνα {χ.χ}: Ζαχαρόπουλος [1939]

Πλάτωνος*, Πολιτεία*, Έκδοση Οξφόρδης.

Schumpeter Joseph A., *History of Economic Analysis*, N.Y Oxford University Press 1959.

Smith Adam, *The Wealth of the Nations*, Dover Publications, Mineola, New York 1961.

Spengler Joseph, *Origins of Economic thought and justice*, Southern Illinois University Press 1980.

Χουμανίδη Λάζαρου Θ. *Οικονομική ιστορία και εξέλιξη των οικονομικών θεωριών*, Παπαζήσης 1980.

Χουμανίδη Λάζαρου Θ. *Αι περί τόκου θεωρίαι από της εποχής των κλασσικών μέχρι σήμερον*. 1η έκδ., Σύγχρονη Εκδοτική, Αθήνα 2008.

Δρ Ιωάννης Βουδούρης
Επίκουρος Καθηγητής
Τμήμα Νομικής
Σχολή Νομικής και Διοίκησης Επιχειρήσεων
Frederick University
Cyprus
i.boudouris@gmail.com